

Т.Р. Княк,
доктор філологічних наук, професор,
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка);
О.І. Каменська,
викладач,
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ НОРМАЛІЗАЦІЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Професійна мова – сукупність всіх мовних засобів, які використовуються в спеціально окресленій комунікативній сфері з метою досягнення розуміння між всіма фахівцями даної галузі. Функціонування професійної мови обумовлюється чітко окресленою термінологією. Проте лексичний склад тексту професійної мови включає, як загальнонаукові лексичні одиниці та вузькоспеціальні терміни, так і професіоналізми, номенклатуру, жаргонізми та загальноповсякденну лексику. Рівень абстрактності професійної мови залежить від термінологічної насиченості. Терміни – найбільш часто вживані мовні одиниці професійного тексту.

У сучасній науці можна розрізнити чотири сфери термінологічних праць, що є безпосередніми об'єктами інтересу лінгвістики:

1. Лексикографія, мета якої – демонстрація стану терміносистем.
2. Власне термінологічна праця, кінцевою метою якої є створення словників шляхом підбору і систематизації матеріалу, що втілює результати діяльності у всіх сферах.
3. Нормалізація термінології, котра стандартизує взаємини між найменуваннями і поняттями.
4. Термінологічна офіційна діяльність, що веде до втілення в практику нормалізації термінології.

Поняття норм у термінології, як і сам процес нормалізації, не можна розглядати окремо від головних особливостей термінів і терміносистем у цілому, без чіткого визначення і, головне, розмежування вихідних понять.

Говорячи про термінологію лінгвісти звичайно розрізняють: а) науку про терміни (у цьому відношенні усе популярнішим стає вираз "термінознавство"), б) спеціальну лексику в складі всіх слів певної мови (говоримо, наприклад, "термінологія російської мови", "німецька термінологія" тощо), в) спеціальну лексику, що обслуговує окрему галузь науки або техніки, наприклад, "термінологія обчислювальної техніки", "лінгвістична термінологія", "газетна лексика" тощо) [1].

Зрозуміло, розглядаючи питання нормалізації термінології, ми в першу чергу маємо на увазі спеціальну лексику в сфері її виникнення і функціонування (тобто пункти "б" і "в"), що безпосередньо співвідноситься із загальнотеоретичними завданнями термінознавства. При нормалізації термінології лінгвістові доводиться вирішувати низку класифікаційних проблем, визначати, наприклад, кордони між термінами і загальноповсякденними словами, розходження між термінологічними і загально мовними фразеологізмами, між термінами розглянутої галузі знання і лексичними одиницями суміжних галузей і т.п. Особливого значення набуває поділ знаків термінологічної системи на види, кожний з яких вимагає до себе особливого підходу з погляду нормалізації термінології. Метою ж статті є розгляд семантичних аспектів нормалізації термінологічних одиниць.

Ми не будемо вникати у вирішення спірного питання про кордони терміна і вільного термінологічного сполучення (деякі сторони проблеми будуть висвітлені дещо нижче), відзначимо лише, що для лінгвістичної нормалізації термінології принципове значення має відмежування термінів від нетермінів, оскільки зазначені нетерміни не володіють прямим мовним походженням, не мають понятійності, їхні функції аналогічні функціям власних імен. Особливо це відноситься до номенклатурних утворень номенів, що також включаються до складу термінологічних словників і тому помилково зараховуються іноді лінгвістами до термінів [див. наприклад: 2].

Не слід забувати, що "терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції. Особлива функція, у якій виступає слово, це – функція назви... Тим часом науково-теоретичний термін є обов'язкова назва поняття" [3: 5-6]. Крім цієї особливості термінів, В.В. Виноградов виділяє ще одну важливу їхню функцію – дефінітивну [4: 12-13], що вкотре, між іншим, підтверджує необхідність умотивованості термінів. Зауважимо, виділена тут друга функція термінів не характерна для номенклатурних утворень (аналогічна думка висловлена у працях Т.Л. Канделакі, А.Л. Реформатського, Л.Д. Хаютина).

До номенів, як відомо, належать різні види устаткування, машин, типи конструкцій, марки виробів і т.п. В.М. Лейчик пише: "Номенклатурою може бути названа система позначень класів предметів, що входять в один однорідний ряд на основі свідомо обраних зовнішніх ознак цих предметів... номенклатура є проміжною, сполучною ланкою в ряді номенклатурних одиниць – між термінами й іменами власними" [5: 24]. У зазначеній вище праці Г.О. Винокур також підкреслює необхідність розрізнення термінології і номенклатури, розуміючи під останньою систему зовсім абстрактних та умовних символів, єдиним призначенням якої є – дати максимально зручні способи позначення предметів без прямого відношення до потреб теоретичної думки, що оперує цими речами [3: 8]. Тому можна припустити, що номені відрізняються від власне термінів також і своїм високим рівнем ідіоматичності, оскільки значення номенклатурних одиниць практично не знаходять свого відображення у внутрішній формі, тобто функції номенів нерідко аналогічні функціям імен власних. Звідси випливає, що номені, будучи складовою частиною системи мови науки та техніки і включаються справедливо в словники, невласне терміни. Чіткого поділу понять "термінологія" і "номенклатура" вимагає також О.С. Ахманова [6]. Л.Д. Хаютин у книзі "Термін, термінологія, номенклатура" вважає, що "номенклатура" входить до складу термінології, але протиставлення їхнє є доцільним [7].

Номен виступає як відносно довільний "ярлик" предмета, конвенційно "прикріплений" представниками відповідної галузі знання, що не претендує на розкриття або хоча б часткове відображення в його формі лексичного значення. Тому розгляд номену як складного слова, що складається з двох мотивованих частин (графемної і цифрової), вважається дещо спірним. У будь-якому випадку безсумнівно вважається теза про те, що рішення проблеми нормалізації номенклатурних утворень не відноситься в цілому до компетенції лінгвістики. Норми в сфері оригінальних знаків, символів, номенклатур не мають безпосереднього зв'язку з нормами мови (ми не говоримо тут про норми орфографії) і встановлюються не лінгвістами, а, в першу чергу, фахівцями даної галузі науки і техніки.

Представник західнонімецької термінологічної школи, заснованої Е. Вюстером, В. Віллс, аналізуючи особливості мови науки, техніки, відзначає, що "професійна мова черпає свою функціональну релевантність, свою комунікативну енергію зі своєї нормативності, з однозначного співвідношення між понятійною сутністю і мовною реалізацією. Професійна мова за своєю природою певним чином регламентована, стандартизована, ієрархізована... Професійна мова значною мірою знеособлена, тому вона одержує операціональний характер. Вона має у своєму розпорядженні одночасно власний механізм захисту, що забезпечує значною мірою самоврядування в понятійному контексті... З метою точності свого способу вираження професійна мова в принципі не має синонімів. Термінологічні дублети небажані, тому що вони суперечать постулатові співвідношення один до одного між позамовною понятійною сутністю і мовними найменуваннями. Професійна мова наближається в такий спосіб до статусу ідеальної мови, що уможливило не тільки надійне розуміння наукових зв'язків, але і створює оптимальні передумови для вирішення синтаксичних і семантичних проблем в області машинного перекладу" [8: 180-185].

Таким чином, термінологія, що є частиною словникового складу мови, усе-таки виявляє істотні відмінності від загальнонавчальної лексики. Більше того, сама термінологія диктує свої особливості як у плані різних термінологій (чи то на рівні різних мов, чи на рівні різних термінологічних сфер), так і в аспекті розрізнення окремо термінології науки і технічної термінології.

Щодо останнього аспекту, то Ж. Вінє й А. Мартен підкреслюють, що ці розходження обумовлені самими обставинами виникнення науки і техніки; так, техніка з'явилася у результаті довгої серії проб і спроб, що проводилися часто навмання, емпіричних пошуків ремісників; наука ж розвивалася своїм власним шляхом і, звільняючись від пута первісних містичних і релігійних уявлень, вона лише на початку XIX століття, завдяки своїм новим досягненням, змогла надати новий імпульс поширенню технічних знань, тому "не можна вважати те, що наука і техніка відносяться до однієї і тієї ж області мислення і мова може бути виражена тими ж лінгвістичними засобами... В усякому випадку мова використовує різні поняття і свої синтаксичні засоби" [9: 11].

У сучасній лінгвістиці зазвичай підкреслюється, що для мови науки характерні єдиний семантичний план, повнота вислову, точне відношення лексичних одиниць до виражаючого і при цьому точність обумовлена певними автоматизаціями і кодифікаціями [10: 365]. Таким чином, відомий процес інтелектуалізації мови (виходячи з концепцій Б. Гавранека, це – визначеність і точність висловлювань, здатних виражати всю складність думок і їхній взаємозв'язок) характерний у першу чергу для мови науки і визначає все коло вимог, пропонованих до лексичних одиниць цієї мови. Отже, на відміну від повсякденної мови людей, мова науки має значно різкіше виражений кодовий характер. Глибина кодування, або, інакше, інформаційна ємність понять, росте в часі з розвитком наукових концепцій [11: 144].

Остання особливість характерна також дещо більше для наукових понять, теорій, які впливають на обсяг значення відповідних виражень. Дещо менше розвивається інформаційна ємність технічних термінів: при істотному розвитку поняття, що термінується, виникають терміни-синоніми, які витісняють або повинні витіснити застарілі форми.

З іншого боку, ми вважаємо, що не маємо права вимагати категоричного і повсюдного розмежування термінології на терміни науки і терміни техніки. В епоху бурхливого розвитку науки і техніки ці дві сфери людської діяльності розвиваються паралельно, взаємодоповнюють, взаємозбагачують один одного, що виражається також у взаємопроникненні особливостей їхньої мови. Сьогодні можна вже більш логічно стверджувати про існування мови науки в цілому, складовою частиною якого є мова техніки. Як мова науки проявляє свої особливості в рамках усієї мови, так і технічна лексика володіє як частина мови науки деякими функціональними відмінностями, що випливають зі своєрідності вживання, виникнення і потреб сфер, які обслуговуються.

Щодо відмінних рис термінів, то ми підкреслювали також їхню однозначність і експресивну нейтральність. Але і цими властивостями терміни не можуть бути остаточно відмежовані від загальнонавчаних слів. Подібно до того, як не існують у загальнолітературній мові тільки багатозначні й експресивно забарвлені слова, так і в науковій і технічній мовах не всі терміни однозначні або емоційно нейтральні. Дійсно, термінам ніщо мовне "не чуже". Разом з тим варто відзначити, що однозначність, наприклад, "правильніше розглядати не як факт, а як тенденцію розвитку термінології сучасних галузей знань й один із напрямків упорядкування термінологічних систем" [12: 17], тобто як явище бажане, але не завжди реально існуюче.

Аналогічну думку можна висловити і про емоційно забарвлені терміни, хоча тут більш правильно говорити не про експресивність терміна або вираження, а, швидше за все, про інтенсивність деяких семантичних складових, одного або декількох значень, які об'єктивно входять у лексичне значення. У зв'язку з цим Є.І. Шейгал пише: "Інтенсивність як компонент значення слова неправомірно ототожнювати з експресивністю або надавати їй статус однієї із складових експресивності. Інтенсивність ознаки є лише одним з численних засобів підвищення сили впливу лінгвістичних одиниць" [13: 48].

Таким чином, інтенсивність можна розуміти як акцентоване представлення загальноприйнятої, загальнодоступної регулярної семи або декількох сем, що входять до складу значення і котрі об'єктивно виявляються при аналізі словникових тлумачень відповідних одиниць. У свою чергу, експресивність більш суб'єктивована, надає

слову додатковий відтінок значення, нерелевантний із погляду його розкриття (як відомо, емоції зазвичай не є істотним компонентом знань).

Отже, ми переконаємося в тому, що терміни не ізольовані, незалежні, "обрані" одиниці загальнонавчальної мови, які володіють лише їм властивими особливостями, а складають повноцінну частину загального складу мови, де властивості слів виявляються більш виразно, регламентовано, відповідаючи вимогам професійного спілкування і взаєморозуміння. Отже, можемо говорити про переважний характер властивості терміна в порівнянні з загальнонавчаним словом, а не про повну відсутність тієї чи іншої особливості в межах сфер мови, що розрізняються; можна стверджувати про бажані властивості термінологічної одиниці, але не можна вважати дану одиницю неповноцінною або непотрібною лише на тій підставі, що вона не має цієї властивості, у той час як даний термін давно застосовується користувачами. З іншого боку, не слід забувати, що без практичної реалізації таких вимог усяка нормалізаторська діяльність втрачає свій зміст. Б.Н. Головін, говорячи про лінгвістичні терміни, стверджує: "Вимоги потрібно пред'являти не до термінів, а до людей, котрі ними користуються в науковому і навчальному спілкуванні; саме люди, вчені і викладачі, повинні, формуючи свою мову, знімати багатозначність терміна, зменшувати міру його семантичної невизначеності. І одна з задач термінознавства звернути пильну увагу на цю необхідність, сприяючи тим самим вихованню культури термінокористування серед вчених і викладачів вузів та шкіл" [14: 15]. У різних областях техніки "гласшатаями" термінологічної культури могли б стати також відповідальні господарські працівники, інженери, автори підручників, посібників та інших представників технічної інтелігенції, котрі достатньо добре володіють одночасно і загальною культурою рідної мови. Нарешті, активну участь у підвищенні культури мови професійного спілкування повинні взяти всі учасники комунікації, тому що "кожна людина у своїй сутності є дієюю особистістю, поетом. І для цієї творчої діяльності вона користується, в першу чергу, мовою також і тоді, коли довкола нього немає нічого іншого, крім проводів, кабелів, коліс, машин і двигунів" [15: 104]. Але в будь-якому випадку загальні рішення питань уніфікації і стандартизації термінології знаходяться в руках лінгвістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Terminologie als angewandte Sprachwissenschaft & Gedenkschrift für Univ. Prof. Dr. Eugen Würster. – München. – New York. – London. – Paris, 1979. – 272 S.
2. Комарова З.И. О сущности термина // Термин и слово. – Горький: Изд-во ГГУ, 1979. – С. 3-13
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы: сборник статей по языкознанию. – М.: Высшая школа, 1981. – 120 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Учпедгиз, 1948. – 784 с.
5. Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1974. – С. 13-24
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
7. Хаятин Т.Д. Термин, терминология, номенклатура. – Самарканд: Изд-во САГУ, 1971. – 129 с.
8. Wills, W. Fachsprache und Übersetzen // Terminologie als angewandte Sprachwissenschaft. – München. – New York. – London. – Paris, 1979. – S. 180-185.
9. Винье Ж., Мартен А. Язык французской технической литературы. – М.: Высшая школа, 1981. – 120 с.
10. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 338-377.
11. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. – М.: Наука, 1974. – 272 с.
12. Квитко И.С. Термин в научном документе. – Львов: Вища школа, 1976. – 126 с.
13. Шейгал Е.И. Интенсивность в структуре значения слова // Моск. гос. пед. иностр. языков им. М. Тореза: Сборник научных трудов. – М., 1980. – Вып. 160. – С. 37-50
14. Головин Б.Н. Роль терминологии в научном и учебном общении // Термин и слово. – Горький: Изд-во ГГУ, 1979. – С. 14-23
15. Dorner F. Zur Terminologie der Terminologie & Kritisches zu den grundlegenden Fachausdrücken einer neuen Wissenschaft, 1965. – S. 103-122

Матеріал надійшов до редакції 22.04. 2008 р.

Кияк Т.Р., Каменская О.И. Семантические аспекты нормализации терминологических единиц.

Профессиональный язык – совокупность всех языковых средств, которые используются в специально очерченной коммуникативной сфере с целью достижения понимания между всеми специалистами данной области. Функционирование профессионального языка обуславливается четко обозначенной терминологией. Уровень абстрактности профессионального языка зависит от терминологической насыщенности. Термины – наиболее часто употребляемые языковые единицы профессионального языка.

Kuyak T.R., Kamenska O.I. The Terms' Normalization Semantic Aspects.

Professional language is the complex of all language means being used in professionally restricted area of communication in order to ensure the mutual understanding among people working in the given sphere. The functioning of professional language is provided with accurately determined terminology. Nevertheless the vocabulary of professional text includes, apart from narrow-branch lexical units, inter-branch general scientific terms,

professionalisms (industry words), nomenclatures, professional jargon and the lexis of general use. The level of abstract professional language depends on the level of the text's terminological saturation. Terms are the most frequently used lexical units in a text, which can be used while constructing a quasiabstract.